

El Colomer de Pallerols: una necròpolis d'incineració, tipus camp d'urnes, a la conca de l'Ondara

1. Situació

La necròpolis del Colomer s'ubicava 750 m al SO del nucli urbà de Pallerols, entitat pertanyent al terme municipal de Talavera i situada al límit septentrional d'aquest terme amb el de Ribera d'Ondara. Aquesta petita població es localitza en les contrades meridionals de la comarca de la Segarra (Lleida), a 10 km de la seva capital: Cervera. S'hi accedeix des de la cruïlla situada al km 529 de la N-II, prenent la carretera local que condueix a Sant Antolí i Vilanova, per, un cop en aquesta localitat, continuar direcció Montfar seguint la ruta paral·lela al riu.

El jaciment es trobava situat en la vessant oriental d'un petit turó o plataforma que s'enlaira sobre el marge esquerre del riu Ondara, immediatament a migdia del poble de Pallerols, ubicat al marge contrari. Els enterraments aparegueren a la part central de la vessant, a una alçada aproximada de 600 m sobre el nivell del mar.

La localització precisa de la necròpolis és de 41° 36' 48" de latitud nord i 1° 21' 32" de longitud est del meridià de Greenwich. Correspon al full n° 390-II, "Sant Guim de Freixenet", del *Mapa Topogràfic Nacional*, Escala 1:25.000, editat pel IGN (fig. 2).

2. Context geogràfic: la vall de l'Ondara

El riu Ondara és un dels afluents del Segre que, juntament amb el Llobregós, Sió i Corb, solca les terres segarrenques en direcció est-oest vers la

plana de l'Urgell. Neix sota l'ermita de Santa Fe, a la zona meridional de la comarca i al seu pas per Pallerols ve de finalitzar el seu descens en la zona de captació d'aigües, per descriure tot seguit una ampla corba i situar-se al centre de la cubeta sinclinal (l'eix Cervera-Tàrraga) que, direcció ponent, el mena en un recorregut global de 35 km fins a Vilagrassa, indret on actualment s'evapora.

El seu curs transcorre per terrenys de formació oligocènica, caracteritzats per bancs primis de naturalesa calcària alternant amb margues i argiles que corresponen als materials fins de sedimentació tranquil·la propis de la part central de la conca lacustre que constituïa la Depressió Central Catalana. Aquesta formació sedimentària rep el nom de Calices de Tàrraga i se situa en els períodes *Sannoisià* i *Stampià*. Els jaciments paleontològics del Talladell i Sant Pere dels Arquells, aquest darrer a menys de 4 km de Pallerols, han servit per confirmar aquestes cronologies (VIDAL, DEPERET 1906; TRUYOLS, CRUSAFONT 1961; DEPAPEBRICE 1965).

Durant el quaternari, la dinàmica geomorfològica i paleoecològica de la zona és menys coneguda. La instal·lació de la xarxa hidrogràfica actual i la seva relació amb el cicle erosiu que terraplenà el Pla d'Urgell presenta problemes d'interpretació i la correlació de les diferents terrasses fluvials s'ha apuntat solament de forma genèrica. Pel que fa a l'Ondara (CALVET 1977), hom ha distingit tres nivells que s'haurien generat a partir de successius encaixaments del riu en un règim climàtic de sequera caracteritzat per pluges esporàdiques i intenses similars a les esdevingudes durant els pluvials

nord-africans. Malauradament, no es disposa actualment d'altres aproximacions metodològiques per confirmar aquestes hipòtesis.

El paisatge actual s'aproxima més al característic de la zona dels altiplans centrals, constituït per plataformes tabulars que progressivament són acondicionades per al conreu de secà. La manca d'aigua condiona la dinàmica antròpica i el clima tendeix cap a la continentalitat. Els índex de pluviositat se situen per sota els 500 ml. Les deus sòdiques són freqüents en la zona concreta del jaciment, gaudeixen de renom les aigües de Rubinat.

La vegetació, quasi exterminada, es caracteritza per una progressiva substitució del roure (*Quercus faginea ssp. valentina*) i l'alzinar (*Quercus ilex ssp. rotundifolia*) per diferents tipus de pins (*Pinus clusiana*, *P. silvestris*, *P. halepensis*), segons la seva ubicació en les vessants. En els solells, són també característics la garriga (*Quercus coccifera*) i les brolles (*Rosmarino-Ericion*) (SOLÉ SABARIS 1964, 513 i ss).

3. Circumstàncies de la troballa i característiques del jaciment

Hom coneixia d'antuvi (DURAN I SANPERE 1972, 20) l'existència d'un poblat ibèric prop de Pallerols, àdhuc recollit (MALUQUER et al. 1982) en un posterior catàleg provisional de poblats ibèrics com "el Colomer de Pallerols" i inventariat amb les sigles 8C.32.23, que —malgrat les cites— no havia estat mai objecte d'una atenció específica.

L'any 1986, en el decurs dels treballs personals de recerca per tal de revaloritzar aquesta informació i documentar l'evolució del poblament protohistòric al sector oriental de la Conca de l'Ondara (LAFUENTE, LÓPEZ 1988), tinguérem notícia fortuïta de l'existència i destrucció d'una necròpolis situada 400 m al sud-est del poblat esmentat. L'indret rep el nom del Colomer degut a la presència d'una estructura medieval amb aquestes funcions, quasi superposada a l'emplaçament del poblat ibèric.

La informació ens arribà de la mà d'en Joan Hernández, veí de Pallerols actualment propietari de terres i persona sensibilitzada per l'arqueologia de la zona. Testimoni presencial dels fets, ens comunicà que n'Emili Costa havia recollit part de les restes aparegudes, les quals es conservaven a "cal Canela", nom tradicional al poble de la seva casa pairal.

La família donà suport, des del primer moment, a la nostra recerca i permeté la documentació gràfica i fotogràfica de l'urna i aixovars conservats, àdhuc ens cedí posteriorment els objectes metàl·lics per tal de sotmetre'ls a una anàlisi espectrogràfica. Paral·lelament el fill de n'Emili Costa, autor con-

juntament amb el pare de la recuperació de diferents materials i de l'excavació d'un dels enterraments, accedí a guiar-nos fins a l'indret precís on estava ubicada la necròpolis i facilitar-nos la versió particular dels fets.

La contrastació d'ambdós testimonis creiem que ens permet oferir avui una reconstrucció fidel de les seves característiques.

Els enterraments foren descoberts en un moment indeterminat de l'any 1977, en el decurs dels treballs de nivellament agrícola efectuats al vessant oriental del turó del Colomer. Aquests, en nombre superior a 15, estaven disposats longitudinalment en una de les plataformes naturals existents a la zona mitja del vessant, a una alçada similar a la del poblat.

L'astorament que produí la presència de nombroses clapes de cendres i fragments de terrissa després de l'acció de la màquina possibilità que un d'aquests enterraments, intacte, pogués ésser excavat manualment pels nostres informadors. La seva estructura (fig. 1) es basava en la construcció d'un *loculus*, dintre del qual havia dipositat una urna i un vaset d'ofrena al seu cantó, que es conservaven en posició vertical. El *loculus*, sense cap indicatiu de rebliment, estava segellat per una llosa plana de pedra calcària del país, aparentment no treballada, la qual no es conserva actualment.

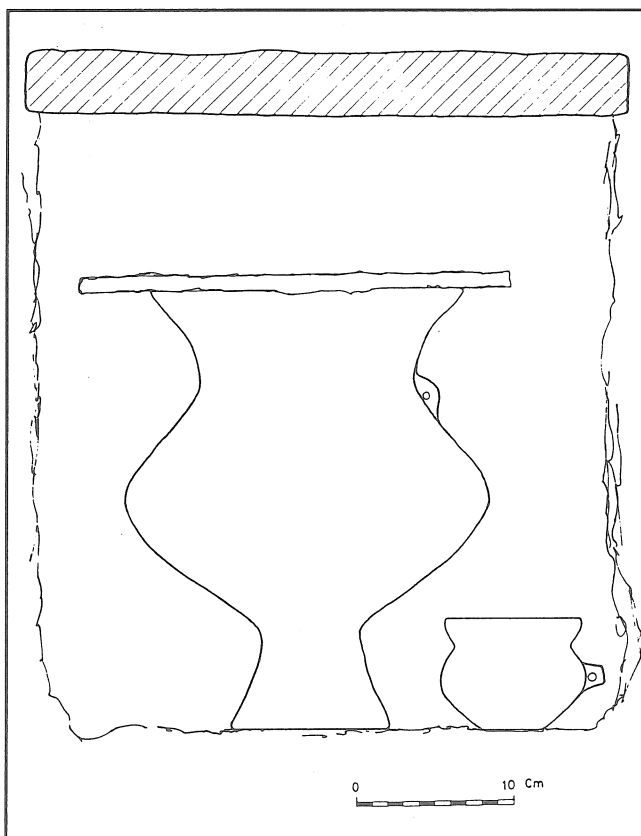

Fig. 1. - Croquis reconstrucció de l'enterrament.

Dintre de l'urna, sense omplir-la completament, hi aparegueren restes de cendres i petits fragments d'ossos que foren igualment rebutjats. Estava coberta, a tall de tapadora, per una lloseta precàriament retallada, la qual sí fou conservada.

El vaset, per la seva banda, contenia exclusivament les restes deformatades de l'aixovar metàl·lic que constituïa la mortalla del difunt en el moment de la seva cremació on encara es podien identificar, malgrat l'acció del foc, alguns d'aquests objectes.

El conjunt d'aquests materials, juntament amb un segon vaset d'ofrena fora de context i parcialment fragmentat, constitueix la base d'aquest article. La magnitud dels nivellaments, que s'ha vist incrementada d'aleshores ençà, ens fa suposar la total desaparició de la necròpolis. Aquest fet contrasta amb l'esperit de col·laboració dels nostres informadors i evidencia la manca general de sensibilització existent envers el patrimoni històric en els ambients rurals, deguda sovint a la desconfiança envers l'operativitat de les intervencions institucionals i, sobretot, a la inexistència d'una tasca planificada de divulgació i difusió arqueològica.

4. Context arqueològic

El 1986, el Servei d'Arqueologia de la Generalitat procedí a l'elaboració de la Carta Arqueològica de la Segarra, dintre del projecte de documentació i inventari del conjunt de jaciments existents a Catalunya. Els resultats d'aquesta actuació reflectiren l'escassa atenció dispensada fins al moment per part dels investigadors i institucions envers una zona geogràfica en la qual la major part del potencial arqueològic roman encara inèdit o per descobrir. Les poques dades disponibles provenien sovint de troballes antigues difícilment localitzables en l'actualitat i degudes a la tasca desinteressada d'afeccionats i erudits locals, moltes vegades anònims, que havien desenvolupat un tipus de recerca en consonància amb els minsos recursos metodològics i científics propis de la seva època.

A l'inici de la dècada dels vuitanta, tan sols s'havien desenvolupat intervencions institucionals en quatre jaciments del conjunt de la comarca, incidint principalment en el nucli urbà de l'actual Guissona: l'assentament pre-romà (COLOMINAS 1941), a Iesso romana (GUITART, PREVOSTI 1982); el poblat ibèric del Tossal de les Tenalles al terme de Granyanella (VILLALBA 1979; TOS 1980, 1982; VILLALBA, TOS 1982), la vil·la romana dels Vilassos a Tarroja (LLORENS 1972, inèdit) i les Guixeres de Talteüll a Massoteres (ROVIRA et al. 1979).

La resta de la informació consistia en un rosari d'inventaris de jaciments i materials, provinents de prospeccions superficials que atenyien àmbits geogràfics generals (PITA 1951, 1953, 1954; RAZQUIN

1952) o puntuals (CAMPS 1961, BOLEDA 1976, DUCH, 1980), i que havien tingut menys o més ressò segons la seva incidència en la problemàtica específica de les investigacions referides a contextos geogràfics més amplis.

En aquestes circumstàncies, la imatge del poblament prehistòric i protohistòric que hom posseïa de la comarca difícilment val la pena de ser comentada, malgrat que determinats investigadors (CURA 1976-78) havien ressaltat ja la seva importància, donades les característiques peculiars de la seva ubicació, en la frontera de regions: altiplans centrals-plana occidental, que mantenen tradicions culturals diferenciades al llarg de la Prehistòria.

Pel que fa a l'àrea concreta que ens ocupa, les notícies existents fan palesa l'evidència d'una tradició de poblament que es remunta fins el neolític mitjà en diferents indrets de la conca oriental de l'Ondara, com són els sepulcres de fossa, avui desapareguts, de Sant Pere els Arquells al terme de Ribera d'Ondara (RAZQUIN 1952), en el de Cervera: Pou Nou i Mas Suau (DURAN I SANPERE 1972) i el trobat més recentment prop de Pallerols, anomenat la Font de la Padruella (LLOBET 1980).

A partir d'aquest moment, hom no constatava indicis de poblament a la vall fins a l'època ibèrica, moment en què les troballes es multipliquen al llarg del conjunt de turons que voregen el riu. A la conca alta, malgrat la notícia de troballes ceràmiques en indrets propers a Pallerols: Talavera, Rubinat (RAZQUIN 1952), solament havia pogut documentar-se l'existència del poblat del Colomer, el qual es caracteritzava com un hàbitat degut a la nombrosa varietat d'elements de cultura material apareguts en superfície, però mai no s'hi ha observat restes d'estructures constructives.

Les prospeccions en aquest jaciment (LÓPEZ, LA-FUENTE 1988) ofereixen un conjunt ceràmic característic d'assentaments plenament iberitzats, en què —malgrat el risc que suposa extrapolar dades fora de context estratigràfic— s'aprecia un predomini de la ceràmica indígena feta a torn (56%), seguida per la ceràmica comuna feta a mà (41%) i d'un percentatge minso de ceràmica d'importació (3%). La tipologia d'aquesta darrera: alguns fragments de Campaniana A, oferia un TAQ situable a la darrerria del segle III a.C. o inici del segle II a.C. Aquesta cronologia, *a priori* coincident amb un horitzó d'abandó o destrucció de molts poblats ibèrics en l'àrea ilergeta (Sidamon, Molí de l'Espígol, Tossal de les Tenalles de la Mora etc., etc.) arran dels conflictes bèl·lics generats per la Segona Guerra Púnica, contrasta amb la perduració d'altres assentaments propers com els Cortals (Cervera), fins ben entrat el segle I a.C. (LAFUENTE, LÓPEZ 1987), el qual reafirma la necessitat d'evitar generalitzacions fàcils al respecte i aprofundir en la caracterització del poblament ibèric tardà, tal com s'ha assenyalat recentment (JUNYENT 1986, 262).

D'altra banda, el material ceràmic recuperat no permet precisar un TPQ vàlid, donada la manca d'elements cronològicament significatius. La presència de dos fragments de cordons amb impressions digitals no pot considerar-se com a signe d'arcaisme davant la perduració comprovada d'aquest tipus de decoració en època ibèrica.

Per la seva banda, la necròpolis —com veurem més endavant— se situa en un horitzó cronològic anterior al segle v a.C. que difícilment pot extrapolar-se al poblat.

Aquesta asincronia reproduïx un fenomen observat en altres necròpolis i poblats de la vall del Segre i cal atribuir-la al coneixement parcial que es posseeix d'aquests jaciments degut a la natura del propi registre arqueològic existent: materials sense estratificar fruit de prospeccions o recuperacions post-destrucció del jaciment, o seqüències estratigràfiques construïdes a partir de sondeigs puntuals que no sempre són representatives de l'evolució diacrònica global de l'assentament. El Colomer constitueix, doncs, un dels exemples més significatius d'aquestes circumstàncies i, a manca d'excavacions, l'únic vincle que avui podem establir entre ambdós jaciments és la seva proximitat espacial.

El poblat s'ubica en l'extrem d'un esperó, en situació dominant sobre la conca del riu i una petita vall adjacent, a una alçada aproximada de 600 m snm (fig. 2). Menys de quatre-cents metres al sud-est, a una cota similar i visible des d'aquest es troba la

necròpolis sobre el vessant oriental del mateix turó i orientada vers el riu Ondara.

Els exemples que coneixem d'altres necròpolis i poblats de la Vall del Segre semblen, *a priori*, coincidir amb aquestes característiques. L'acord és unànime pel que fa al factor intervisibilitat (RUIZ ZAPATERO 1985, 364; MAYA 1978, 86 i ss.; 1986, 42) i distància que se situa a menys de 500 m (RUIZ ZAPATERO 1984, 198; MAYA 1986, 42) o com a màxim 1.000 m (RUIZ ZAPATERO 1985, 363) abans que per unes pautes preferencials d'instal·lació (MAYA 1986, 42).

A la descoberta d'aquesta necròpolis cal igualment afegir la troballa durant l'elaboració de la Carta Arqueològica d'un taller de sílex a l'aire lliure en les proximitats de Pavia (materials lítics actualment en estudi per J. Pedro del Col·legi Universitari de Tarragona, materials ceràmics pels autors d'aquest article) que omple parcialment el buit cronològic existent en el poblament d'aquesta part de la conca després del neolític; es fa palesa la urgent necessitat d'efectuar una prospecció sistemàtica de la zona que permeti caracteritzar objectivament l'ocupació de la vall durant l'Edat del Bronze i Primera Edat del Ferro.

5. Inventari dels materials arqueològics

5.1. Elements ceràmics

Urna sencera feta a mà (fig. 3), de cos globular, amb el coll diferenciat, allargat i divergent, rematat per una vora bisellada. Presenta una petita nansa massissa amb una perforació circular situada a la zona d'unió entre el coll i l'espatlla. Peu anular molt alt. Pasta de color negre, molt homogènia i compacta, amb desengreixant fi de quars i mica. La superfície externa és de color marró clar i està brunyida; la interna, del mateix color que l'anterior, està espatulada.

Mides:

diàmetre de la boca: 21,6 cm
diàmetre del peu: 10,0 cm
diàmetre màxim: 23,0 cm
diàmetre zona unió peu/cos: 6,5 cm
alçada: 28,0 cm

2) Vaset d'ofrena sencer fet a mà (fig. 3). Té forma globular, coll poc desenvolupat i lleugerament estrangulat, vora quasi recta rematada per un llavi arrodonit. Presenta, a la part alta del ventre, una nansa horitzontal, ampla i massissa amb perforació circular. Fons umbilicat. Pasta de color negre homogènia i compacta, amb desengreixant fi format per granets, quars i mica. Superfície externa de color marró clar brunyida. Superfície interna del mateix color, espatulada.

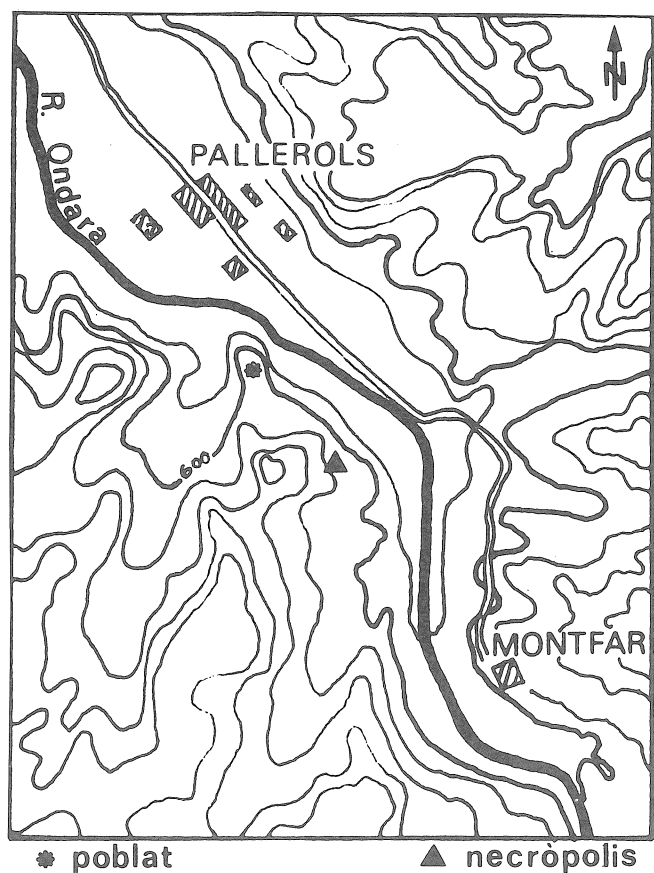

Fig. 2. - Ubicació del jaciment (Esc. 1:25.000).

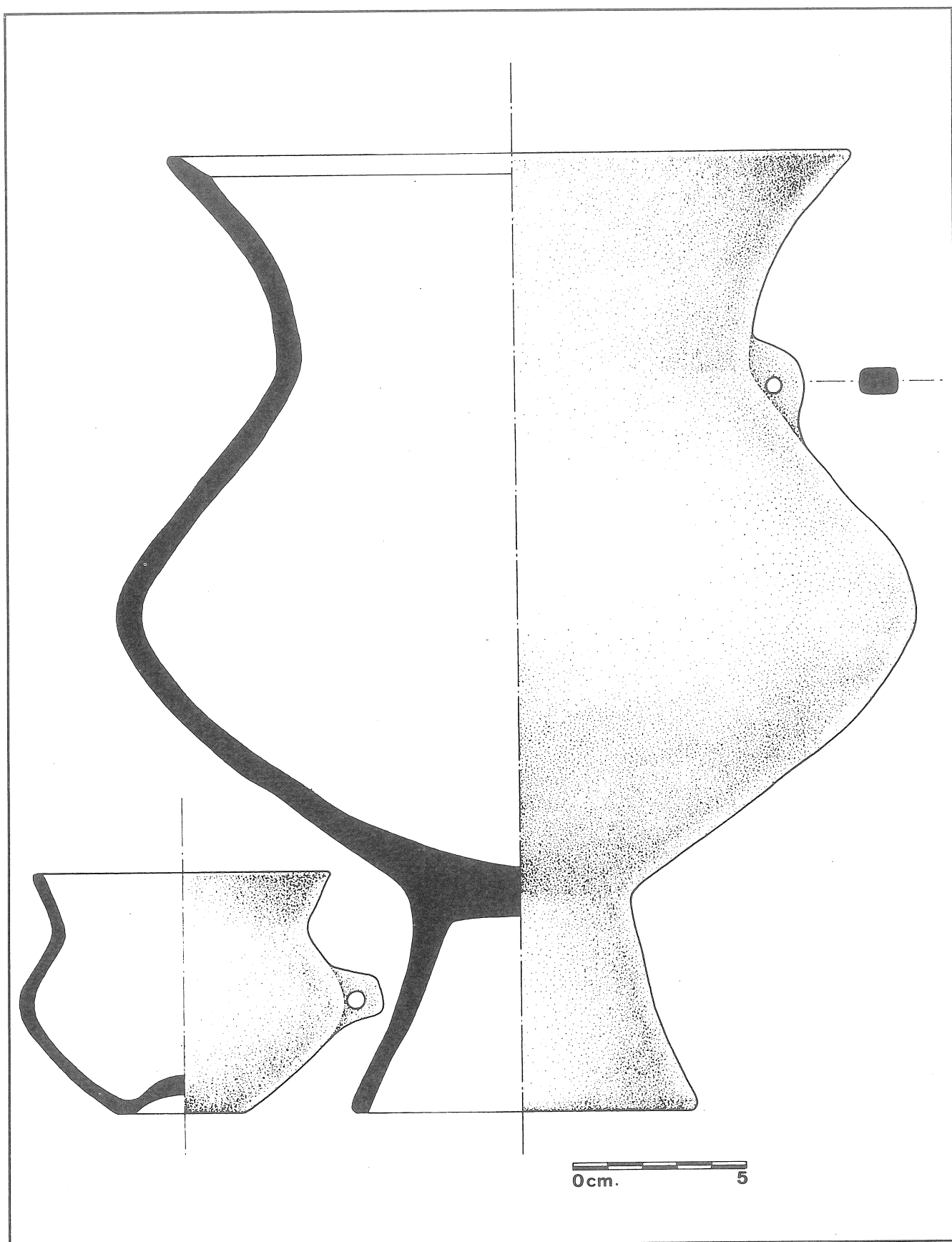

Fig. 3. - Urna i vaset d'ofrena de l'única tomba excavada.

Mides:

diàmetre de la boca: 8,4 cm
diàmetre de la base: 3,6 cm
diàmetre màxim: 9,2 cm
alçada: 7,2 cm

Tant l'urna com el vaset fins ara descrits aparegueren al mateix enterrament. (Vegeu fig. 3).

3) Vaset d'ofrena? (fig. 4) de forma globular trobat fora de context. Li manca part del coll i quasi tota la vora. Té el coll curt i estrangulat i la vora quasi recta. A la zona del ventre conserva l'arrencament d'una nansa de cinta. Fons umbilicat. Pasta de color negre homogènia i compacta, amb desengreixant fi de quars i mica. La superfície externa, de color negre, està brunyida i la interna, també negra, espatulada.

Mides:

diàmetre de la base: 2,8 cm
diàmetre del ventre: 6,0 cm
alçada conservada: 4,4 cm

5.2. Elements lítics

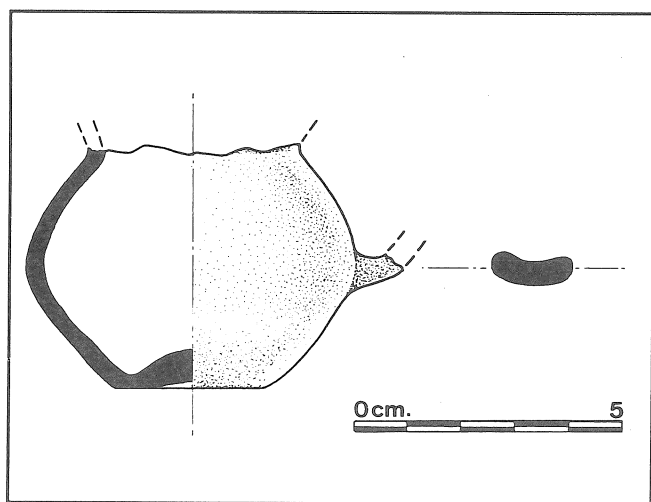

Fig. 4. - Vaset d'ofrena (?) aparegut fora de context.

1) Lloseta de pedra calcària (fig. 5) de gruix regular (1-1,5 cm) i aparentment retocada (28,5 x 23 cm) per tal d'adaptar-la a les dimensions de la urna. Aparegué col·locada horitzontalment sobre de la urna/osari a tall de tapadora, observant-se encara l'empremta de la seva vora en la superfície de contacte. Aquesta data permet també observar que no cobria completament la boca de l'urna restant un petit orifici entre ambdues (núm. inventari 4).

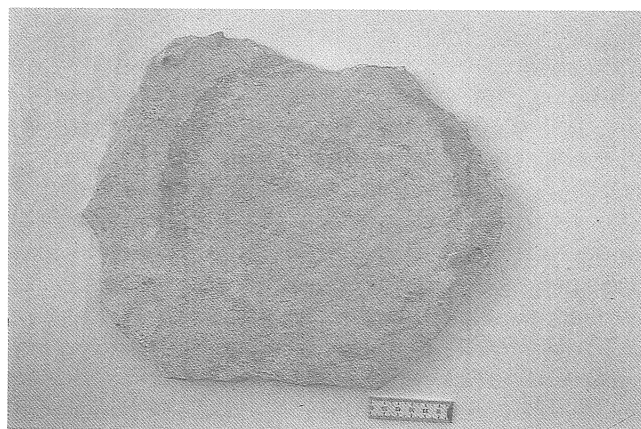

Fig. 5. - Tapadora de pedra amb l'empremta de la vora de l'urna.

5.3. Elements metàl·lics

El conjunt dels elements metàl·lics aparegueren dins del vaset d'ofrena que es trobà als peus de l'urna. Cal destacar que es tractava de bronzes en la seva totalitat (excepte un braçalet de coure), molt afectats pel foc, de tal manera que en alguns casos es troben soldats formant un manyoc de braçalets de diversos tipus.

1) Part central d'una sivella de cinturó de bronze d'un garfi (fig. 6). La part conservada correspon a la placa i un dels apèndixs laterals el qual està rematat per una petita protuberància a l'extrem. Com a decoració presenta tres línies de puntejat paral·leles entre elles, i que ressegueixen els marges de la sivella (núm. inventari 5).

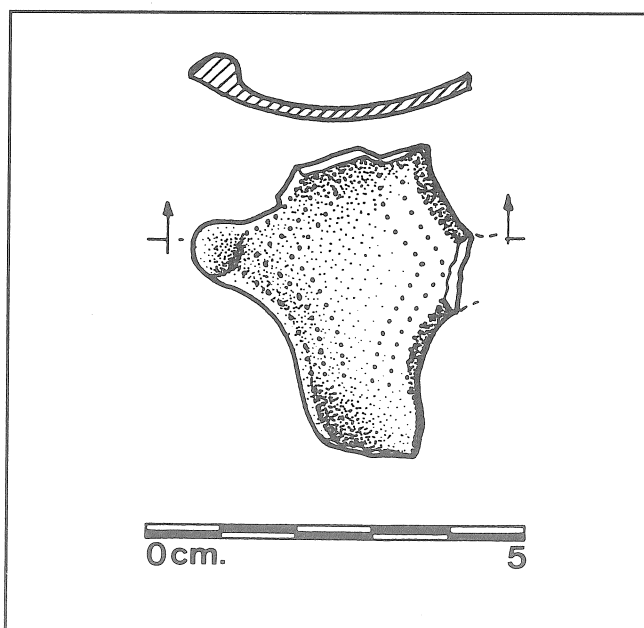

Fig. 6. - Fragment de sivella de cinturó de bronze d'un garfi.

2) Manyoc de bronzes fosos (fig. 7), constituït per un braçalet múltiple, format per almenys 10 braçalets plans de secció rectangular obert o tancat. Igualment al mateix manyoc hi ha quatre fragments de braçalets de secció plano-convexa, de tija estreta, oberts i massissos. Dos d'ells presenten una disposició paral·lela. El conjunt està molt afectat pel foc i recobert per una densa patina de color verd fosc brillant (núm. inventari 6).

Fig. 7. - Manyoc de braçalets de bronze alterats per foc.

3) Manyoc de bronzes configurat, com l'anterior, per un fragment de braçalet múltiple format per diversos braçalets molt prims de secció plano-convexa, tija estreta i massissa. Està molt afectat pel foc i recobert per una densa patina de color verd fosc (núm. inventari 7).

4) Braçalet de coure sencer (fig. 8), de mida petita, tija circular, obert i massís, amb els dos extrems girats, un d'ells rematat per una boleta. Està cobert per una fina capa d'òxid (núm. inventari 8).

Mides:

Llargada màxima: 46,0 mm

Amplada màxima: 45,0 mm

Diàmetre de la secció: 2,0 mm

Separació entre extrems: 9,0 mm

Pes: 4,3 g

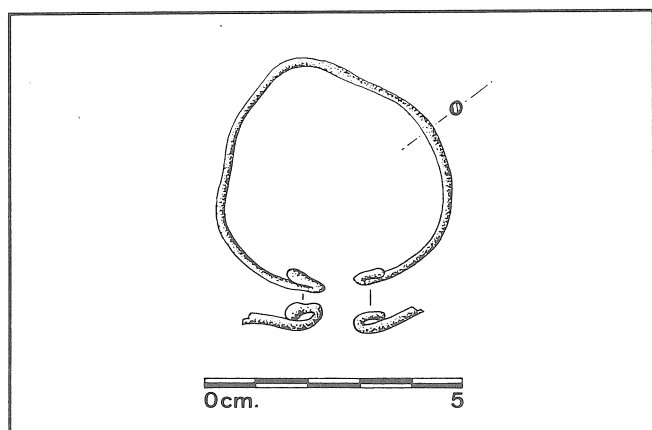

Fig. 8. - Braçalet sencer de coure.

5) Fragment de braçalet múltiple de bronze, format per sis braçalets estrets i plans de secció rectangular soldats entre ells. Molt afectat pel foc i cobert per una patina de color verd fosc brillant (núm. inventari 9).

6) Fragment de la part terminal d'un braçalet de bronze de secció plano-convexa, obert i massís. Bastant alterat pel foc, amb petites gotes de bronze fos escampades per tota la superfície i cobert per una patina de color verd fosc (núm. inventari 10).

7) Fragment d'un braçalet múltiple de bronze format per tretze braçalets molt prims de secció rectangular soldats entre ells. Es troba molt afectat pel foc, amb petites gotes de bronze fos escampades per tota la superfície (núm. inventari 11).

8) Petit fragment de braçalet múltiple, extremadament afectat pel foc, el qual pràcticament l'ha deformat fins a l'extrem de fer-lo desconegut (núm. inventari 12).

9) Fragment de braçalet de bronze de secció rectangular, tija molt estreta, prima i massissa. Bastant afectat pel foc i cobert per una patina de color verd fosc (núm. inventari 13).

10) Fragments de braçalets de bronze de secció plano-convexa, tija estreta i massissa. Molt afectada pel foc i petites gotes de metall fos escampades per tota la superfície (núm. inventari 14).

11) Fragment de braçalet de bronze de secció rectangular, tija estreta i massissa. Molt afectat pel foc (núm. inventari 15).

6. Interpretació i conclusions

6.1. Estudi i paral·lels dels elements ceràmics

Pel que fa a l'urna, el paral·lel més proper es troba també a la Segarra al poblat dels Camps d'Urnes del Bell Pla (Guissona), on ha aparegut algun vas de ventre globular, coll desenvolupat, vora exvasada i peu alt (COLOMINAS 1941, làm. I; BOSCH GIMPERA 1941, fig. 10, núm. 13), els quals poden situar-se cronològicament en el segle VI a.C. (RUIZ ZAPATERO 1985, 311, fig. 98). Vases de perfils semblants, però amb els peus baixos, els trobem a Solsona en el poblat de Castellvell (SERRA VILARÓ 1918), tot i que al mateix poblat hi són presents fragments de parts baixes de vasos amb els peus alts (CURA 1976-78, fig. 3).

Seguint en terres lleidatanes, trobem també paral·lels d'aquesta urna en diferents necròpolis de la zona del Baix Segre. A la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens), han aparegut urnes de ventre globular i coll desenvolupat i exvasat que es diferencien però, del nostre exemplar pel seu peu anular més baix. M. Plens les inclou dins del seu tipus II (PLENS 1986, 126, làm. III), que data d'entre

el final del segle VII a.C. i la primera meitat del segle VI a.C.

Aquesta cronologia es veu reforçada per la presència d'una sivella de cinturó d'un garfi amb decoració puntillada entre l'aixovar d'una de les urnes d'aquest tipus.

A la mateixa vall, a la necròpolis de la Pena (Torregrossa), datada entre el 650-550 a.C., trobem entre les quaranta-cinc urnes recuperades un exemplar incomplet, al qual li manca la part superior, amb característiques similars als del Colomer. Com en els altres casos citats, té el peu molt més baix (GALLART 1988, làm. V, fig. 4). El peu alt i diferenciats apareix, però, en aquesta necròpolis en altres urnes de tipologia diferent (GALLART 1988, làm. I, fig. 3), com també succeeix amb alguna urna de la fase antiga de la necròpolis de la Femosa la qual s'associa ja amb elements de ferro (RUIZ ZAPATERO 1985, 335, fig. 112).

Si observem ara els jaciments de la vall de l'Ebre, trobem urnes de cos globular, coll destacat i divergent i peu alt a la necròpolis d'Azaïla (BELTRÁN 1976, 67 i 84, fig. 25). Constitueixen la forma V d'aquest autor, la qual se situa en la seqüència Azaïla II, amb una cronologia centrada entre el 700-600 a.C. (RUIZ ZAPATERO 1985, 415, fig. 133).

Vasos de formes similars apareixen també en poblats situats en àrees properes a aquesta necròpolis. Ens referim a les Escodines Altes i Sant Cristòfol al terme de Maçalió, o al sepulcre de Mas Roig (Calaceit) (BOSCH GIMPERA 1915-20, 644-646, figs. 456, 463 i 487; 1929, 13; 1932, figs. 433, 434 i 436; 1941, fig. 3), encara que l'urna d'aquest sepulcre no té peu i presenta la vora més exvasada que en el nostre cas. Els tres jaciments se situen cronològicament entre els segles VII-VI a.C. (SANMARTÍ 1975, 94 i 114; 1978, 145; SANMARTÍ-PADRÓ 1976-78, 162-165), malgrat que l'inici de les Escodines Altes pot arribar fins al segle VIII a.C. (SANMARTÍ 1975, 114; 1978, 145).

En altres poblats d'aquesta zona, com és el cas de Roquizal del Rullo (Fabara, Saragossa), apareixen vasos amb peus desenvolupats juntament amb ceràmiques acanalades, excises, llises o decorades amb cordons impresos, acompanyats de diversos motllos de fundició en pedra sorrenca. Aquest vasos s'inclouen en les fases II i III del poblament, situades cronològicament en el segle VII a.C. (RUIZ ZAPATERO 1979, 277-278, fig. 4). Idèntica datació s'atorga a d'altres vasos amb peus desenvolupats apareguts al poblament de Siriguarach (Alcanís, Terol) (RUIZ ZAPATERO 1982).

A les necròpolis i poblats de les comarques tarragonines han aparegut també diferents paral·lels per a l'urna que estem analitzant. Dintre de les primeres, a Can Canyís (Banyeres), trobem una urna de cos globular, coll allargat i vora exvasada i mancada d'un peu (VILASECA et al. 1963, 48, fig. 15,2, làm. XXVI, 2), el qual deuria ser desenvolupat, com

apunten altres autors (RUIZ ZAPATERO 1985, fig. 49-b i 220, 10). La necròpolis es data al segle VI a.C. (VILASECA 1973, 259-263) i s'inclou dintre del Període IV d'aquest autor.

Podríem considerar també, pròximes al nostre exemplar algunes de les urnes aparegudes a Molà (VILASECA 1943, làm. VII, núm. 76 i làm. X, núm. 151) i a la Tosseta de Guiamets (VILASECA 1956), tot i que els peus d'aquests vasos no arriben mai a assolir l'alçada del nostre. Ambdues necròpolis se situen dins del Període III de Vilaseca que compren des del 750 a.C. (VILASECA 1973, 259-263).

Pel que respecta als poblats, a la Ferradura (Ulldecona), datat entre el darrer terç del segle VII a.C. i la primera meitat del segle VI a.C., apareixen alguns fragments de la part baixa de vasos amb els peus molt desenvolupats, semblants al trobat en el Colomer (MALUQUER 1983, 30, fig. 4, núm. 1 i 2).

Més al sud, també amb cronologia del segle VII a.C., s'han documentat diversos fragments de vasos amb el peu alt i un exemplar incomplet, del qual es conserva el coll i la vora, al poblament d'Hostal Nou (Ares del Maestre, Castelló). Aquest darrer es extraordinàriament similar a l'aparegut a Pallerols (GONZÁLEZ PRATS 1974, fig. 2a, b, c i fig. 3, núm. 7; RUIZ ZAPATERO 1978, fig. 5, núm. 1, 2 i 3).

També a Castelló, a l'enterrament en cista localitzat l'any 1917 als Espleters (Salzadella) prop de l'esmentat anteriorment, aparegué una urna del mateix tipus, encara que amb el peu i coll menys desenvolupats (COLOMINAS 1915-20, fig. 419; OLIVER 1981, 193-194, fig. 3). A més de les similituds amb l'urna, és interessant aquest enterrament en cista per la presència d'una petita lloseta plana i arrodonida que servia com a tapadora (COLOMINAS 1915-20, fig. 418) i per l'aixovar metàl·lic que l'acompanyava, com veurem més endavant. El conjunt se situa al segle VII a.C., època amb què coincideixen diversos autors (ALMAGRO GORBEA 1977, 23-125 i 133; GIL, ARANEGUI 1981, 31; OLIVER 1981, 203-204; RUIZ ZAPATERO 1978, 242).

Quant a la zona del nord-est català, trobem altres paral·lels amb una urna de la inhumació núm. 2 de la necròpolis de la muralla NE d'Empúries (ALMAGRO BASCH 1955) datada entre el 525 i el 500 a.C., el qual aparegué junt amb un aríbal corinti. Igualment, a la necròpolis d'Anglès, es localitzà als sepulcres núm. 1 i 2 unes urnes de peu alt similars a la del Colomer, malgrat que aquestes presenten la vora més exvasada i decoració d'acanalats. Aquests enterraments es daten, a partir dels vasets d'ofrena que els acompanyaven, al segle VII a.C. (OLIVA, RIURO 1968, 74-75 i 96). Altres urnes similars, però amb el coll més alt que la nostra i presentant decoració, es documenten en els enterraments 103 i 189 d'Aguilana (PALOL 1958, 94 i 189).

Corresponen al tipus 1D d'aquest jaciment i se situen al període Agullana I, datat entre el 750-650 a.C.

E. Pons en la seva sistematització de l'Edat del Bronze i Ferro a les comarques nord-orientals de Catalunya inclou les urnes de cos globular, peu alt i coll alt i exvasat en la seva forma 18, variant "B", característica del complex Grand Bassin I (PONS 1984, 197-199, fig. 72) i representativa del Ferro I (PONS, MAYA 1986, fig. 4).

A més dels exemplars esmentats, la mateixa autora recull altres fragments de peus alts procedents de les necròpolis de Peralada, Pla de Gibrella-Capsec (PONS 1984, làms. 53 i 54) o de poblats com la Verna o la Fosca (PONS 1984, làms. 26 i 32).

Si passem a l'altra banda dels Pirineus, exemplars semblants es troben en la tomba 41, urna núm. 2, de la necròpolis ja esmentada de Grand Bassin I (LOUIS, TAFFANEL 1958, fig. 6, núm. 3 i 8; 975, fig. 6), pertanyent a la Primera Edat del Ferro i datada de forma precisa entre la segona meitat del segle VII a.C. i l'inici del segle VI a.C. (BARRUOL 1972, 677). Urnes amb majors afinitats tipològiques han aparegut, però, a la necròpolis de Millas (tomba 39, forma núm. 15), datada amb una cronologia més tardana dins la fase Cayla II-Grand Bassin II (LOUIS, TAFFANEL 1958, 157, fig. 121 i 128). En ambdós jaciments les urnes presenten el coll més alt i exvasat i el cos amb perfil més arrodonit.

En una zona pròxima a l'anterior, a la necròpolis de Frau (Cazals, Tarn-et-Garonne), s'han documentat també urnes de característiques pràcticament idèntiques a la del Colomer, amb cronologia de la Primera Edat del Ferro i en concret del segle VI a.C. (PAJOT 1975, figs. 4 i 5; 1976, 1-27, làm. 8; PAJOT, VERNHET 1976, 687-688, fig. 1, núm. 14).

Finalment, s'ha de destacar de l'urna la seva vora bisellada, fet característic en els vasos i urnes de poblats i necròpolis de la vall del Segre, pertanyents als darrers períodes de l'Edat del Bronze i a la Primera Edat del Ferro. Aquest és el cas de les necròpolis de la Pena (Torregrossa) (GALLART 1988, làm. I i II) i de la Pedrera (PLENS 1986, làm. III i IV) o dels poblats de la Serra (Puigverd de Lleida) (COSTAFREDA et al. 1988, 50-53), de la Serra del Calvari (RODRÍGUEZ 1986, làm. I i II) i de la pròpia Pedrera. En aquest darrer, en la cala efectuada el 1958 (MALUQUER et al. 1960, 47-51, figs 17-18), apareixien en els estrats V i VI, situats dintre de la Primera Edat del Ferro. En la cala efectuada l'any 1979 per l'Estudi General de Lleida, es documentaven a l'estrat III, associats a una fíbula anular i amb cronologia del final del segle VI a.C. (GALLART-JUNYENT 1989, 14-20, làm. 6 i 7).

En entrar al capítol d'anàlisi dels vasos d'ofrena, observem una tipologia molt semblant entre ambdós exemplars: forma globular i base umbilicada. Difereixen, però, en les nanses donat que l'aparegut al costat de l'urna té una nansa horitzontal massissa amb perforació circular i l'altre conserva al ventre l'arrencament d'una nansa de cinta.

Un cop més, paral·lels similars apareixen a les necròpolis de la vall del Segre. A l'enterrament A-31 de la Pedrera (PLENS 1986, 137, làm. X, núm. 6, fig. 18.1) es trobà un vaset d'ofrena de forma globular, base umbilicada i llavi recte, però sense nansa. A la necròpolis de la Pena, aparegué també un petit vaset globular, amb el fons umbilicat i vora convexa (GALLART 1982, fig. 30, núm. 2), col·locat a l'interior d'una urna globular amb nansa vertical i decorada amb impressions obliqües situades a l'espatlla. Aquesta urna s'inclou dins del tipus IVa de la necròpolis (GALLART 1988, làm. IV, núm. 7) i es data entre el 650-550 a.C.

Al Baix Aragó, per no estendre'ns en un inventari de paral·lels que seria inacabable, als poblats de El Cabezo de Alcalá (Azailla) (BELTRÁN 1976, figs. 8, 9 i 21), en el de Siriguarach (Alcanyís) (RUIZ ZAPATERO 1982, fig. 8) i en el Roquizal del Rullo (Fàbora) apareixen nombrosos vasos amb tipologia molt semblant, àdhuc presentaven en alguns casos una nansa massissa perforada com la del nostre exemplar (RUIZ ZAPATERO 1982, figs. 8 i 9), que esporàdicament es complementa amb decoració acanalada.

Aquest tipus de nansa massissa amb perforació circular, present a l'urna i al vaset d'ofrena del Colomer, és desconeguda, de moment, als jaciments de la vall del Segre d'aquesta època. No succeeix el mateix, però, a la resta de poblats i necròpolis de la vall de l'Ebre; es documenten, per citar algun exemple, al poblat de Cortes de Navarra (MALUQUER 1958, figs. 14, 23, 27, 34, 36, 40 i 43), on són freqüents sobretot durant la fase P IIB. També a Azailla (BELTRÁN 1976, figs. 7 a 11), a Sant Cristòfol de Maçalió (BOSCH GIMPERA 1915-20, 646, fig. 463) i als sepulcres del Barranc de Sant Cristòfol (BOSCH GIMPERA 1915-20, 652, fig. 489).

En altres àrees, trobem nanses d'aquest tipus a la necròpolis d'Anglés (les Guilleries), relacionades, però, amb urnes i vasos de tipologia diferent (PONS 1984, làm. 46-47).

6.2. Estudi i paral·lels dels elements metàl·lics

El conjunt de bronzes apareguts dintre del vaset d'ofrena constitueixen un element força interessant per les precisions cronològiques que poden aportar.

Els braçalets múltiples no són un fet estrany en el context arqueològic del jaciment, ni en la resta de la vall del Segre. Així, hom constata la seva presència al poblat de Guissona (la Segarra) (ALMAGRO BASCH 1952, 189-190, fig. 146) i en diferents necròpolis d'aquesta zona. A la Pedrera, aparegué un magnífic i complet exemplar de braçallet múltiple, format per almenys 56 unitats perfectament soldades entre elles (PLENS 1986, 160-161); a la necròpolis de la Pena se'n trobà un petit fragment format

per quatre unitats (GALLART 1988, làm. VI-E, núm. 3) i a la de Roques de Sant Formatge (Seròs) aparegueren algunes restes de braçalet múltiple, de secció rectangular i amb les diferents unitats també soldades (PITA-DÍEZ CORONEL 1968, 65).

En àrees pròximes a la vall del Segre, es constata la presència d'aquest tipus de braçalets a la necròpolis del Coll del Moro (Gandesa), en què n'apareix un exemplar relativament ben conservat a la unitat M-1 del sector de les Maries, tomba que cronològicament se situa en la segona meitat del segle VII a.C. (MOLAS et al. 1987, 23 i ss.). Igualment, un exemplar obert ha estat documentat a la necròpolis de Mas de Mussols (Tortosa), la qual es data dintre del segle VI a.C. (MALUQUER 1984, 84, fig. 22).

Fora de Catalunya, aquests braçalets apareixen a la necròpolis de la Torraza de Valtierra (MALUQUER 1957; ENRÍQUEZ 1982, 193, fig. 18, núms. 1 i 2), al sepulcre dels Espleters (Salzadella) (COLOMINAS 1915-20, fig. 422) amb una datació, ja esmentada, de 700-600 a.C. També, a la necròpolis de la via fèrria València-Tarragona (Alcalà de Xivert) amb una cronologia del final del segle VI a.C. (GUSI, OLIVER 1986, 129 i 132) i a la necròpolis de Solivella en el mateix terme municipal. En aquesta darrera, dos exemplars foren trobats en superfície i la resta a la sepultura núm. 9, formada per una urna a torn bitroncocònica de boca ampla, vora girada i decorada amb línies primes paral·leles pintades i diversos elements metàl·lics, entre els quals destacaven, a més dels braçalets múltiples, una fíbula de doble ressort, un botó amb anella, un braçalet amb els extrems acabats en boletes i girats i diferents penjolls cònics (FLETCHER 1965, 28 i 30, làms. XLVIII, núm. 6, XX i XXI). L'urna correspon a la forma I (OLIVER 1981, 210, 239 i 242-247), datada entre el 525-475 a.C.

També a l'altra banda dels Pirineus apareixen braçalets de bronze de secció rectangular i enganxats entre ells en necròpolis tumulars de la Primera Edat del Ferro. J.P. Mohen els anomena *armilles soudées en bronze* i presenta exemplars molt similars als del Colomer dins els aixovars del túmul J., sepultura 1, d'Ibous (Hautes-Pyrénées) i túmul L-3, sepultura 8, d'Ossun (Hautes-Pyrénées), o en la necròpolis d'Aubagnam (Lande-Masplède) (MOHEN 1980, Pl. 61, fig. 5 i 6; p. 69, fig. 12; p. 78, fig. 5; Pl. 121, fig. 12 i Pl. 128, figs 22 a 27).

Pel que fa al braçalet amb els dos extrems girats i un d'ells rematat amb boleta (fig. 8), aquest no és gens corrent. Sí que ho són, en canvi, els braçalets que presenten l'acabament amb boletes en ambdós extrems girats i que cal incloure dins la mateixa tradició. Apareixen, per exemple, a la necròpolis de Mas de Mussols (Tortosa) (MALUQUER 1984, 84-86, fig. 22) i a la de Solivella (Alcalà de Xivert) (FLETCHER 1965, 18, làms. II, VI i XX).

Més freqüents, però, són els braçalets de tija circular amb els extrems sense girar i rematats per

boletes, inclosos en la mateixa tradició que els anteriors. Apareixen en la majoria de necròpolis d'incineració de la Primera Edat del Ferro o de l'Horitzó Ibèric Antic i en algun poblat de la mateixa vall del Segre o d'àrees properes. Aquest és el cas de les necròpolis de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens) (PLENS 1986, p. 161, fig. 64) i la de la Pena (Torregrossa) (GALLART 1988, 19, làm. VI E, núm. 1). A les comarques tarragonines els trobem en necròpolis com Can Canyís (Banyeres) (VILASECA et al. 1963, 38, làm. XIX) i Mas de Mussols (MALUQUER 1984, 84-86, fig. 22). A la vall de l'Ebre són presents al nivell PIIB de l'Alto de la Cruz (Cortes de Navarra) i a l'enterrament AB 48 de la necròpolis de la Atalaya (Cortes de Navarra) (MALUQUER-VÁZQUEZ DE PARGA 1957, fig. 29; ENRÍQUEZ 1982, 193). Així mateix, apareixen en les necròpolis de les terres de Castelló (OLIVER 1981, 227-228, fig. 17c) com són les de Solivella (Alcalà de Xivert) i el Bovalar (Benicarló) (ESTEVE 1966).

Els altres braçalets que formen part del conjunt d'elements metàl·lics apareguts a la necròpolis del Colomer, com són els exemplars llisos de secció plano-convexa i els de secció rectangular, són molt corrents en la majoria de les necròpolis que hem anat esmentant al llarg del text, pertanyents a la Primera Edat del Ferro. A tall d'exemple, podem citar, entre les geogràficament més properes, la Pedrera (PLENS 1986, 159-160, FIG. 64), la Pena (GALLART 1988, làm. VI E), la del Molà (VILASECA 1943, 19-22, figs. 7-9) i la del Coll del Moro de Gandesa (MOLAS et al. 1987).

El fragment de sivella de cinturó d'un garfi és, sense cap mena de dubte, l'element metàl·lic més interessant del conjunt. Com hem dit, es tracta de la part central de l'objecte i es troba decorada per tres línies puntillades paral·leles resseguint el seu contorn.

Les sivelles de cinturó han estat molt ben estudiades per diversos autors al llarg del temps, entre els quals podem destacar E. Cuadrado (1961), M. L. Cerdeño (1978) i finalment E. Pons (1976), que ho fa sobre els exemplars apareguts al nord-est de Catalunya.

L'exemplar del Colomer pot incloure's dins del tipus CV, grup 1b, el qual es caracteritza per tenir decoració puntillada, formada per una o diverses línies que ressegueixen les vores de la placa i que en alguns casos tenen un rosetó a la part central i els extrems dels apèndixs laterals rematats per una petita protuberància. La cronologia d'aquest tipus es pot situar entre mitjan segle VI a.C. i mitjan segle V a.C. (CERDEÑO 1978, 284-285 i 297). Així mateix, aquest exemplar pot incloure's dins del grup Aa (PONS 1976, 92) que es caracteritza per tenir la placa romboïdal, i que segons aquesta autora, té el seu inici a mitjan segle VI a.C.

Una sivella de cinturó d'una forma molt semblant a la del Colomer, amb una protuberància a l'extrem

dels apèndixs, però decorada solament amb dues línies de puntillat resseguint els marges, prové d'Empúries, possiblement de la muralla nord-est (PONS 1976, 95, làm. 2, fig. 1). Més similars, però, són dues sivelles aparegudes a la necròpolis de la Pedrera. La primera, que presenta també dues línies de puntillat a cada banda, es trobà a l'enterrament ABC-9, amb una urna de cos globular i vora alta i exvasada; la segona, que presenta una rica decoració puntillada formada per cinc línies en un costat, quatre a l'altre i un rosetó central, aparegué juntament amb alguns petits fragments de ceràmica a torn pintats.

Altres paral·lels a la nostra sivella de cinturó els trobem a la necròpolis de Can Canyís (Banyeres), on són freqüents els exemplars d'un, dos i tres garfis. Entre els primers, cal destacar una sivella sencera que, malgrat aparèixer sense decoració, presenta clars paral·lels formals amb la que estem analitzant (VILASECA et al. 1963, fig. 6, núm. 3, làm. XII, núm. 1). Igualment, a la necròpolis d'Oriola es documenta una sivella d'aquest tipus prop de la sepultura núm. 4, constituïda per una urna d'orelletes de tanca hermètica, decorada amb bandes pintades (ESTEVE 1974, 20, fig. 5, làm. IIc). A Mas de Mussols, on les sivelles d'un garfi són predominants, observem també en algun cas clares analogies formals amb el nostre exemplar, encara que difereix en la decoració (MALUQUER 1984, 69-74, 104, figs. 13-14). Cronològicament se situa en el primer terç del segle VI a.C.

A la mateixa àrea, aparegué una sivella semblant, també sense decoració, al poblat de la Moleta del Remei (Alcanar). La datació que se li atribueix és de mitjan segle VI a.C. i la segona meitat del segle V a.C. (GRACIA et al. 1988, 142, fig. 2).

A la vall de l'Ebre, podem esmentar diversos exemplars, igualment sense decoració, apareguts a la necròpolis de l'Atalaya (Cortes de Navarra): és el cas dels enteraments AB 25, AB 27, AB 29 i AB 35 (MALUQUER-VÁZQUEZ DE PARGA 1957, figs. 21, 22 i 23).

Per acabar, a l'altra banda dels Pirineus, sivelles de cinturó d'un garfi del tipus que estem tractant apareixen a la necròpolis de les Peyros (Couffoulens, Aude). Aquest fragment, aparegut a la tomba 43, es data a mitjan segle VI a.C. (PASSELAC et al. 1981, 4-5, figs. 4 i 39). A la necròpolis de Grand Bassin II, un altre exemplar presenta aquesta cronologia que pot estirar-se fins la meitat del segle V a.C., com també succeeix al nivell II de Cayla (LOUIS, TAFFANEL 1955, 122, fig. 99).

7. Conclusions: Cronologia i consideracions sobre el ritual d'enterrament

En l'actualitat hom coneix setze necròpolis d'incineració a la vall del Segre (fig. 9), de les quals solament tres, la Femosa (Lleida, Segrià), la Pedre-

ra (Vallfogona de Balaguer-Térmens, la Noguera) i ara el Colomer de Pallerols (Talavera, la Segarra), poden atribuir-se amb certes garanties al tipus "Camps d'Urnes". La resta s'inscriu dintre la modalitat d'enterraments tumulars, malgrat que dues de les necròpolis, el Puntal de Fraga i Torre Filella (Lleida, Segrià) presenten problemes d'adscripció tipològica donada l'existència paradoxal de característiques comunes als túmuls (cistes internes) i l'absència de construcció tumular a l'estructura externa (MAYA 1978, 86; 1979, 361-363), que finalment ha fet decantar la balança vers la primera de les opcions (RUIZ ZAPATERO 1985, 335). En la pròpia necròpolis de la Pedrera, però, s'ha fet públic recentment un exemplar similar (MAYA 1986, 47) que deixa entreveure la precarietat d'aquestes hipòtesis, condicionades en tots els casos esmentats a l'absència d'excavacions sistemàtiques o tal com situavem anteriorment a intervencions arqueològiques post-destrucció total o parcial del jaciment, que —a més a més— no han estat sovint publicades.

En aquest context, difícilment podem caracteritzar el tipus d'enterrament al Colomer dins la conca del Segre, del qual volem ressaltar, però, la presència d'una llosa cobrint el *loculus* dins el qual es diposita l'urna-ossari i l'aixovar, sense cap altra mena de rebliment.

Aquest tipus de tomba no és aliè als "Camps d'Urnes" del NE peninsular i s'identifica —per citar algun exemple— amb el tipus 2a de la sistematització efectuada per E. Pons sobre l'àrea empordanesa, amb paral·lels nombrosos a Agullana, Punta del Pi i necròpolis del Sud de França (PONS 1982, 98 i ss; 1984 169 i ss.) dins l'horitzó cronològic Mailhac I.

La presència-absència de vasets d'ofrena acompanyant l'urna-ossari no pot tampoc considerar-se com un element cronològic dins l'àrea que ens ocupa, donada la seva minsa representació en les necròpolis conegudes i la seva aparent uniformitat en la distribució diacrònica. Aquests són presents en la Fase I de la Pedrera (900-800 a.C.) caracteritzats per la seva decoració acanalada (RUIZ ZAPATERO 1985, 302) i associats a una urna (21a), tipus Llardecans (800-750) en la necròpolis de Pedrós (MAYA et al. 1975, 616; MAYA 1978, 92); sense oblidar, també d'aquesta cronologia, el singular vaset d'ofrena de la necròpolis de Senyeurs (Alt Urgell) (MALUQUER 1968). Igualment es detecten esporàdicament en la necròpolis de la Pena (650-550 a.C.) (GALLART 1982, 68-70), en els nivells recents de la Pedrera i en el túmul del Tossal del Tancat (GALLART, VIVES 1986, 1989).

Insistim en el fet del seu escàs percentatge d'aparició i, respecte al Tossal del Tancat, cal recordar que es tracta d'un enterrament excepcional en què es produeix una incineració primària de 33-35 individus simultàniament (9 homes, 8 dones, 2 joves i

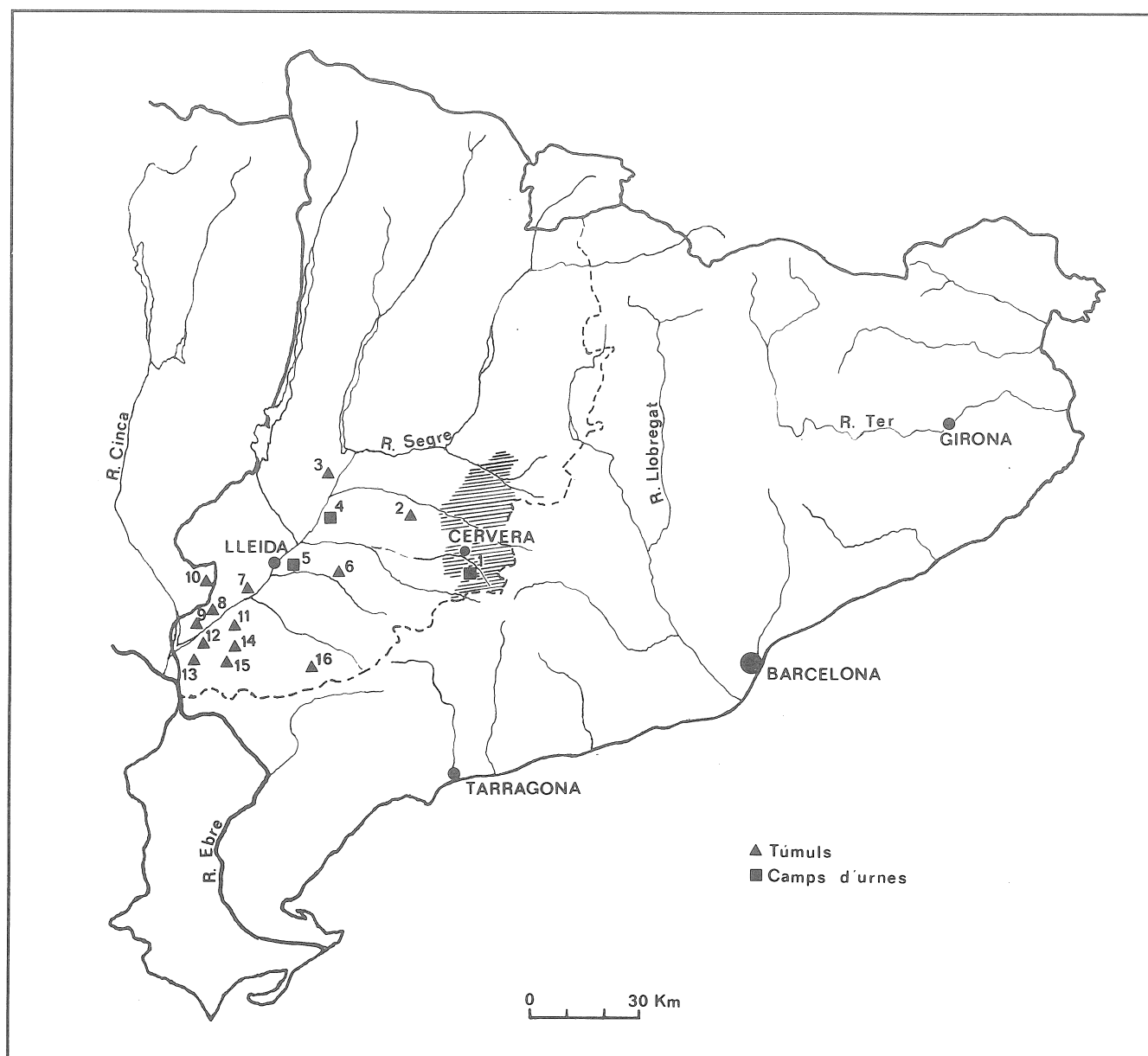

Fig. 9: Necròpolis d'incineració a la Conca del Segre

- 1.- El Colomer de Pallerols (Talavera, la Segarra)
- 2.- Almenara (Agramunt, l'Urgell)
- 3.- La Colomina (Gerb, la Noguera)
- 4.- La Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens, la Noguera)
- 5.- La Femosa (Lleida, Segrià)
- 6.- La Pena (Torregrossa, Pla d'Urgell)
- 7.- Torre Filella (Lleida, Segrià)
- 8.- Montfriu (Aitona, Segrià)

- 9.- Roques de Sant Formatge (Seròs, Segrià)
- 10.- El Puntal (Fraga, Osca)
- 11.- Els Vilars (Aitona, Segrià)
- 12.- Besòdia (Seròs, Segrià)
- 13.- Tossal del Tancat (Granja d'Escarp, Segrià)
- 14.- Pedrós (Seròs, Segrià)
- 15.- Mas de la Cabra (Seròs, Segrià)
- 16.- Les Escorres (Llardecans, Segrià)

8-10 infants) i que sobre les cendres calentes s'hi dipositen dos vasets, els quals aparegueren buits en el moment de la troballa. El túmul es data de forma laxa entre el final del segle VIII i el segle VI a.C.

En no disposar, doncs, de més elements de referència ens veiem obligats a establir la cronologia del Colomer a partir dels propis elements de cultura material exhumats. Els seus paral·lels, com hem vist, se situen dins un horitzó coincident amb la

fase dels Camps d'Urnas del Ferro (650-500 a.C.) dintre la recent sistematització dels Camps d'Urnas del Segre-Cinca (RUIZ ZAPATERO 1985, 349). L'aixovar metàl·lic existent i sobretot la sivella de cinturó d'un garfi, ens obliga a precisar la datació a la 1a meitat del s. VI a.C., fet que no es contradiu amb la perduració de la resta d'elements apareguts.

Acceptant aquesta datació, (650-550 a.C.) el Colomer s'incorpora al reduït nombre de necròpolis conegudes en la zona d'aquesta època, les quals

continuen mostrant la dualitat en els tipus d'enterraments: túmuls (la Pena, Almenara) i camps d'urnes (la Femosa) i reflecteixen un fenomen interpretat com la colonització dels afluent laterals del Segre (RUIZ ZAPATERO 1985, 314) que no es contradiu amb la perduració de les necròpolis ja existents a la pròpia vall: fase III de la Pedrera i algunes tombes episòdiques de Pedrós i la Colomina.

El Colomer es constitueix ara en el més oriental dels jaciments d'aquest tipus conegut a la conca i la seva desaparició cal lamentar-la igualment en el context de les seves potencials aportacions a la caracterització de l'Horitzó Ibèric Antic en aquesta àrea, matisació que ja ha esdevingut impossible.

Tot i així, no voldríem acabar sense incidir en algunes de les singularitats i afinitats que es desprenen del propi ritual d'enterrament en relació als jaciments esmentats.

Cal destacar, el primer lloc, la posició del vaset d'ofrena als peus de l'urna; dada fins ara desconeguda a les necròpolis de la vall del Segre i que resulta freqüent en necròpolis com Agullana (PALOL 1958, 17), per citar algun exemple.

Tant a la Pedrera (PLENS 1986, 137) com a la Pena (GALLART 1982, 68-70, fig. 30), els vasets estaven col·locats dins l'urna, sobre les cendres de la incineració. En el cas de Pedrós (MAYA 1978, 72) aquest aparegué sobre l'urna.

Més excepcional resulta encara la presència dels bronzes dins del vaset, dada que sapiguem no constatada en cap necròpolis de Catalunya, ni de les àrees veïnes i que reafirma l'existència d'una tria després de la cremació, en la qual se separen els fragments ossis conservats —fet habitual— dels objectes metàl·lics, per ubicar-los en recipients diferents.

Al capítol d'afinitats, volem destacar la utilització d'una lloseta de pedra calcària com a tapadora de l'urna, fet que es documenta a la majoria de necròpolis d'incineració de la vall del Segre: Almenara, la Colomina, Montfriu, Pedrós, Roques de Sant Formatge, Torre Filella (MAYA 1978, amb la bibliografia anterior); al Baix Aragó, comarques tarragonines i, fins i tot, a l'altre cantó dels Pirineus (FERRÁNDEZ et al., en aquesta mateixa publicació).

També és molt freqüent la presència d'un entall a la vora de l'urna, com es constata a les necròpolis de la Pena (GALLART 1988, 18) o la Colomina (FERRÁNDEZ et al., en premsa), entall que en algunes incineracions de la necròpolis de Roques de Sant Formatge no apareixia a la vora de l'urna, sinó a la lloseta que servia de tapadora (DIEZ CORONEL 1962, 210), la qual cosa seria un paral·lel de la sepultura dels Colomers, en què, com es recordarà, la tapadora estava lleugerament desplaçada de forma que quedava un petit orifici. Aquests petits orificis

s'han interpretat com a relacionats amb el ritual i les creences de possibles supervivències de l'esperit del mort (MAYA 1986, 44-45).

L'aparició conjunta en un mateix manyoc d'un fragment de braçalet múltiple i de dos braçalets de secció plano-convexa, creiem que ens il·lustra de forma perfecta, la seva utilització conjunta en el mateix braç. També el fet que tots els elements metàl·lics apareguin molt afectats pel foc prova que la incineració del cadàver es feia a altes temperatures i amb tots o la majoria dels elements del seu aixovar (MOLAS et al. 1986, 50); diem la majoria, per les reserves que tenim sobre l'afectació pel foc que hagi pogut sofrir el braçalet d'extrems girats, que al nostre entendre ha estat molt dèbil o nul·la, potser per haver quedat en una zona poc afectada pel foc o pel fet que s'hagués desenganxat al principi de la cremació i hagués quedat fora de la pira.

Josep Gallart

Serveis Territorials de Cultura
C/. Governador Montcada, 13
25002 Lleida

Joan B. López

Secció d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga
Estudi General de Lleida
Apartat de Correus 471
25080 Lleida

Nota: Dibuixos dels autors i de n'Antoni Llussà del Grup de Recerques Arqueològiques de "la Femosa."

Apèndix

Anàlisi dels materials metàl·lics per Salvador Rovira

Núm. Inv.	N. Anàlisis	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Au	Pb
CP-7	PA2652	0.698	nd	87.98	nd	nd	0.022	10.86	0.037	—	0.755
CP-6	PA2662	0.824	0.230	85.05	nd	nd	0.024	12.80	0.026	—	0.954
CP-5	PA2663	1.468	0.268	83.82	nd	nd	0.017	13.11	0.140	—	0.911
CP-9	PA2664	1.033	0.251	83.43	nd	nd	0.026	13.77	0.028	—	1.201
CP-8	PA2665	0.184	0.186	99.29	nd	nd	0.015	0.358	0.012	—	nd
CP-13	PA2666	0.714	0.315	82.63	nd	nd	0.022	15.67	0.043	—	0.516
CP-10	PA2667	0.669	0.361	86.00	nd	nd	0.018	12.46	0.028	—	0.509
CP-12	PA2668	0.588	0.205	83.83	nd	nd	0.026	14.38	0.056	—	0.900
CP-11	PA2669	0.634	0.226	83.42	nd	nd	0.014	14.94	0.044	—	0.684
CP-14	PA2670	0.363	0.250	84.41	nd	nd	0.030	14.24	0.040	—	0.739
CP-15	PA2671	0.179	0.287	89.20	nd	nd	0.018	9.834	0.027	—	0.232

Poc es pot dir d'una sèrie tan curta. Les peces són de bronze binari, coure-estany, a excepció del braçalet CP-8, que és de coure.

Pel rang de les impureses de plata, que es troben molt agrupades entre els valors 0'017 i 0'030 homogenis, amb matèries primeres de similars característiques, probablement procedents del mateix taller o d'un taller de la mateixa regió.

Quant als aliatges en si, resulten poc rellevants.

Bibliografia

ALMAGRO BASCH 1952

M. Almagro Basch, "La invasión céltica en España", a *Historia de España*, dirigida per R. Menéndez Pidal, T.1, vol. II, Ed. Espasa Calpe, Madrid.

ALMAGRO BASCH 1955

M. Almagro Basch, Las necrópolis de Ampurias. Vol. II: Necrópolis romanas y necrópolis indígenas, a *Monografías Ampuritanas*, III, Barcelona.

ALMAGRO GORBEA 1977

M. Almagro Gorbea, "El Pic dels Corbs de Sangunto y los campos de urnas del NE de la Península Ibérica", a *Saguntum*, 12, 88-141.

BARRUOL 1972

G. Barruol, "Les civilisations de l'Age du Fer en Languedoc", a J. GUILAINE (dir.): *La Préhistoire française*, vol. II, Civilisations néolithiques et protohistoriques, París, 676-686.

BELTRÁN 1976

M. Beltrán Lloris, "Arqueología e Historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)", a *Monografías Arqueológicas*, XIX, Zaragoza.

BOLEDA 1976

R. Boleda, *Carta Arqueològica de les valls dels rius Corb, Ondara i Sió*, IEI, Lleida.

BOSCH GIMPERA 1915-20

P. Bosch Gimpera, "Les investigacions de la cultura ibèrica al Baix Aragó", a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, t. VI, Barcelona, 641-671.

BOSCH GIMPERA 1941

P. Bosch Gimpera, "Les celtes et la civilisation des urnes en Espagne", a *Préhistoire*, t. VIII, París, 121-154.

CALVET 1977

J. Calvet, *Contribución al conocimiento*

geomorfológico de la Depresión Central

Catalana, Universitat de Barcelona, Facultat de Geologia, tesi doctoral inèdita.

CAMPS 1961

E. Camps Cava, "La Plana de Guissona: Una comarca "Arqueològica"", a *Ilerda*, XXIV, Lleida.

CERDEÑO 1978

M. L. Cerdeño, "Los broches de cinturón peninsulares de tipo céltico", a *Trabajos de Prehistoria*, 35, Madrid, 279-306.

COLOMINAS 1915-20

J. Colominas, "Els enterraments ibèrics dels Espleters a Salzedella", a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona 1915-1920, 616-619.

COLOMINAS 1941

J. Colominas, "Poblado ibérico de Guissona", a *Ampurias*, III, Barcelona, 35-38.

COSTAFREDA et al. 1988

A. Costafreda, J. Gallart i A. Llussà, "Estudi dels materials del jaciment de la Serra, del Bronze Final (Puigverd de Lleida, Segrià)", a *Recerques Terres de Ponent*, IX, Artesa de Lleida 1986, 49-61.

CUADRADO 1961

E. Cuadrado, "Broches de cinturón de placa romboidal en la Edad del Hierro Peninsular", a *Zephyrus*, XII, Salamanca, 208-219.

CURA 1976-78

M. Cura, "Aportaciones al conocimiento del proceso de iberización en el interior de Catalunya", a Simposi Internacional, Els orígens del món ibèric, *Ampurias*, 38-40, Barcelona, 1976-1978, 331-343.

DEPAPE-BRICE 1965

G. Depape i D. Brice, "La flore Oligocène de

Cervera (Catalogne). Données complémentaires", a *Annales de la Société Géologique du Nord*, Tome 85, Lille.

DÍEZ CORONEL 1962

L. Díez Coronel, "Noticia sobre el descubrimiento de una necrópolis tumular de incineración en Seròs (Lérida)", a *Ampurias*, XXIV, Barcelona, 201-216.

DUCH 1980

J. Duch, *Contribució a l'arqueologia de la vall del Corb (Segarra i Urgell)*, tesi de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona, inèdita.

DURAN I SANPERE 1972

A. Duran i Sanpere, *Llibre de Cervera*, ed. F. Camps, Tàrrrega.

ENRÍQUEZ 1982

J. Enríquez, "Los objetos de adorno personal de la Prehistoria de Navarra", a *Trabajos de Arqueología Navarra*, 3, 158-202.

ESTEVE 1966

F. Esteve Gálvez, "La necrópolis ibérica de El Bovalar (Benicarló, Castellón de la Plana)", a *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, Valencia, 125-148.

ESTEVE 1974

F. Esteve Gálvez, "La necrópolis ibérica de La Oriola cerca de Amposta (Tarragona)", a *Estudios Ibéricos*, 5, Instituto de Estudios Ibéricos y Etnología Valenciana, Institución Alfonso el Magnánimo, Diputación Prov. de Valencia.

FERRÁNDEZ et al. en premsa

M. Ferrández, A. Lafuente, J. B. López i M. Plens, "La necrópolis d'incineració de la Colomina 1, (Gerb, la Noguera). Metodologia i classificació de les estructures tumulars", a *Limes*, 1, Cerdanyola del Vallès, en premsa.

FLETCHER 1965

D. Fletcher, "La necrópolis de la Solivella (Alcalá de Chivert)", a *Serie de Trabajos Varios*, 32, Servicio de Investigaciones Prehistóricas, Diputación Provincial de Valencia, València.

GALLART 1982

J. Gallart, *La necrópolis d'incineració de La Pena, Torregrossa (Les Garrigues)*, tesi de llicenciatura, Estudi General de Lleida, inèdita.

GALLART 1988

J. Gallart, "Avenç de l'estudi de la necrópolis d'incineració de la Pena (Torregrossa, el Pla d'Urgell)", a *Quaderns d'Arqueologia del Grup de Recerques de "La Femosa"*, 3, Artesa de Lleida.

GALLART, JUNYENT 1989

J. Gallart i E. Junyent, "Un nou tall estratigràfic a

la Pedrera, Vallfogona de Balaguer-Tèrmens, la Noguera, Lleida", a *Espai i Temps* 3, Quaderns del Departament de Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida, Lleida.

GALLART, VIVES 1986

J. Gallart i E. Vives, "El túmul del Tossal del Tancat a la Granja d'Escarp (el Segrià)", a *6è Col·loqui Internacional 6.è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (1984), Puigcerdà, 135-143.

GALLART, VIVES 1989

J. Gallart i E. Vives, "L'excavació d'urgència del túmul del Tancat (La Granja d'Escarp, Segrià)", a *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*, Col·lecció Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 9, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 84-97.

GIL, ARANEGUI 1981

M. Gil Mascarell i C. Aranegui, "El Bronce Final y el comienzo de la Edad del Hierro en el país valenciano", a *Monografías del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 1, València, 9-66.

GONZÁLEZ PRATS 1974

A. González Prats, "Un yacimiento del Hierro I en Hostal Nou (Ares del Maestre, Castellón)", a *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 1, Castelló, 109-113.

GRACIA et al. 1988

F. Gracia, G. Munilla i R. Pallarés, *La Moleta del Remei, Alcanar-Montsià, Campañas 1985-86*, Publicacions de la Diputació de Tarragona, Tarragona.

GUİTART, PREVOSTI 1982

J. Guitart i M. Prevosti, "Guissona", a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Col·lecció Excavacions arqueològiques a Catalunya, 1, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 365-366.

GUSI, OLIVER 1986

F. Gusi i A. Oliver, "Tres urnes de la necrópolis ibèrica de la via fèrria València-Tarragona prop d'Alcossebre (Alcalà de Xivert, Castelló)", a *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 12, Castelló, 123-139.

JUNYENT 1986

E. Junyent, "El poblament ibèric a l'àrea ilergeta, a *6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà-1984, 257-263.

LAFUENTE, LÓPEZ 1987

J. B. López i A. Lafuente, "Els Cortals (Cervera): Aproximació a l'estudi de dues sitges ibèriques", a *Miscel·lània Cerverina*, V, Cervera, 11-36.

LÓPEZ-LAFUENTE 1988

A. Lafuente i J. B. López, "La vall de l'Ondara: noves troballes i revisió dels jaciments ibèrics existents", XVIII Jornades de Treball del Grup de Recerques Terres de Ponent, Artesa de Lleida-1986", a *Recerques Terres de Ponent* IX, 97-106.

LOUIS, TAFFANEL 1955

M. Louis i O. i J. Taffanel, *Le premier Age du Fer Languedocien*, vol. I: Les habitats, Editions de l'Institut d'Etudes Ligures, Bordiguera-Monpellier.

LOUIS, TAFFANEL 1958

M. Louis i O. i J. Taffanel, *Le premier Age du Fer Languedocien*, vol. II: Les nécropoles à incinération, Editions de l'Institut d'Etudes Ligures, Bordiguera-Montpellier.

LLOBET 1980

J. M. Llobet, "El sepulcre de fossa de la Font de la Padruella (La Segarra)", a *RecerquesLleidatanes*, II, Tàrraga, 29-34.

LLORENS 1972

A. Llorens, *Memòria d'excavació en la vil·la romana de Els Vilassos (Tarroja, La Segarra)*, Museu Arqueològic Diocesà de Solsona, inèdita.

MALUQUER 1957

J. Maluquer de Motes, "La necrópolis de la Edad del Hierro de La Torraza, en Valtierra (Navarra)", a *Excavaciones en Navarra*, V, Dip. Foral de Navarra-Institución "Príncipe de Viana", Pamplona.

MALUQUER 1958

J. Maluquer de Motes, "El yacimiento hallstático de Cortes de Navarra. Estudio crítico II", a *Excavaciones en Navarra*, VI, Diputación Foral de Navarra-Institución "Príncipe de Viana", Pamplona.

MALUQUER 1968

J. Maluquer de Motes, "Nuevo hallazgo de campos de urnas en el Valle del Segre (Lérida)", a *Pyrenae*, 4, Barcelona, 169-170.

MALUQUER 1975

J. Maluquer de Motes, "La necrópolis de Almenara en Agramunt (Lérida)", a *Pyrenae*, 9, Barcelona, 185-193.

MALUQUER 1983

J. Maluquer de Motes, *El poblado paleoibérico de la Ferradura, Ulldecona (Tarragona)*. Programa de Investigaciones Protohistóricas, VII, Departamento de Prehistoria y Arqueología, Barcelona.

MALUQUER 1984

J. Maluquer de Motes, *La necrópolis paleoibérica de Mas de Mussols, Tortosa (Tarragona)*, Programa de Investigaciones Protohistóricas, VIII, Departamento de Prehistoria y Arqueología, Barcelona.

MALUQUER et al. 1960

J. Maluquer de Motes, A. Muñoz i F. Blasco, *Cata estratigráfica en el poblado de La Pedrera en Vallfogona de Balaguer*, a Publicaciones Eventuales, 2, Instituto de Arqueología y Prehistoria, Universidad de Barcelona.

MALUQUER et al. 1982

J. Maluquer de Motes et. al., *Catàleg provisional dels poblats ibèrics del Principat de Catalunya*, a Publicaciones Eventuales, 33, Instituto de Arqueología y Prehistoria, Universidad de Barcelona.

MALUQUER-VÁZQUEZ DE PARGA 1957

J. Maluquer de Motes i L. Vázquez de Parga, "Avance del estudio de la necrópolis de "La Atalaya", Cortes de Navarra", a *Excavaciones en Navarra*, V, Diputación Foral de Navarra-Institución "Príncipe de Viana", Pamplona, 123-189.

MAYA 1978

J. L. Maya, "Las necrópolis tumulares ilerenses", a *2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (1976)*, Puigcerdà, 83-96.

MAYA 1979

J. L. Maya, "Yacimientos de las Edades del Bronce y Hierro en la provincia de Lérida y zonas limítrofes", a *Miscelánea en Homenaje al profesor Roca Lletjós*, Lleida, 321-376.

MAYA 1982

J. L. Maya, "Dos necrópolis de incineración en el Bajo Segre: Llardecans y La Femosa", a *Ilerda*, XLIII, Lleida, 119-138.

MAYA 1986

J. L. Maya, "Incineració i ritual funerari a les Valls del Segre i del Cinca", a *Cota Zero*, 2, Vic, 39-47.

MAYA et al. 1975

J. L. Maya, L. Díez-Coronel i A. Pujol, "La necrópolis de incineración de Pedrós, Serós (Lérida)", a *Actas del XIII Congreso Nacional de Arqueología (Huelva, 1973)*, Saragossa, 611-622.

MOHEN 1980

J. P. Mohen, *L'Age du Fer en Aquitaine*, a Mémoires de la Société Préhistorique Française, 14.

MOLAS et al. 1986

M. D. Molas, N. Rafel i F. Puig, "El ritual funerari a la necrópolis del Coll del Moro, Gandesa (Terra Alta)", a *Cota Zero*, 2, Vic, 48-52.

MOLAS et al. 1987

M. D. Molas, N. Rafel i F. Puig, "Necrópolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). Campaña de 1984 al sector Maries", a *Butlletí Arqueològic*, Època V, anys 1982-83, Tarragona, 21-71.

OLIVA, RIURÓ 1968

M. Oliva i F. Riuró, "Nuevos hallazgos en la necró-

polis hallstàtica de Anglés (Gerona)", a *Pyrenae*, 4, Barcelona, 67-99.

OLIVER 1981

A. Oliver, "Incineraciones entre el río Ebro y el Palancia. Nuevas aportaciones para el estudio de los enterramientos ibéricos", a *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 8, Castelló, 189-256.

PAJOT 1975

B. Pajot, "Note préliminaire sur la nécropole du Premier Age du Fer du Frau, commune de Cazals (Tarn-et-Garonne)", a *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 72, 149-157.

PAJOT 1976

B. Pajot, *La nécropole protohistorique du Frau, Cazals (Tarn-et-Garonne)*, Musée Saint-Raimon, Toulouse.

PAJOT, VERNHET 1976

B. Pajot i A. Vernhet, "Les civilisations de l'Age du Fer dans les Causes", a J. GUILAINE (dir.): *La Préhistoire Française*, vol. II, Les Civilisations Néolithiques et Préhistoriques de la France, París, 687-698.

PALOL 1958

P. de Palol, "La necrópolis hallstàtica de Agullana (Gerona)", a *Biblioteca Prehistórica Hispana*, Madrid.

PASSELAC et al. 1981

M. Passelac, G. Rancoule i Y. Solier, "La nécropole de "Las Peyros" à Coffoulens (Aude), (découverte d'un second groupe de tombes)", a *Revue Archéologique Narbonnaise*, t. XIV, 1-70.

PITA 1951

R. Pita, "Datos arqueológicos provinciales III", a *Ilerda* XV, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 53-63.

PITA 1953

R. Pita, "Datos arqueológicos ilerdenses IV", a *Ilerda* XVII, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 99-112.

PITA 1954

R. Pita, "Datos arqueológicos ilerdenses V", a *Ilerda* XVIII, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 201-218.

PITA, Díez CORONEL 1968

R. Pita i L. Díez-Coronel, "La necrópolis de "Roques de Sant Formatge" en Serós (Lérida)", a *Excavaciones Arqueológicas en España*, 59, Madrid.

PLENS 1986

M. Plens, *La necrópolis de La Pedrera*, tesi de llicenciatura, Estudi General de Lleida, inèdita.

PONS 1976

E. Pons, "Sivelles de cinturó de taló rectangular i plaça poligonal trobades al NE de Catalunya", a *Cypsela*, II, Girona, 91-118.

PONS 1982

E. Pons, "Les necròpolis d'incineració en el període entremig de les edats del Bronze-Ferro a la regió de Girona", a *Cypsela*, IV, Girona, 91-101.

PONS 1984

E. Pons, *L'Empordà de l'Edat del Bronze a l'Edat del Ferro*, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, Sèrie Monogràfica 4, Girona.

PONS, MAYA 1986

E. Pons i J. L. Maya, "L'Age du Bronze Final en Catalogne", a *Actes du Colloque de Nemours*, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France, I, 545-557.

RAZQUIN 1952

F. Razquin, "Cosas de Segarra: Prehistoria", a *Segarra*, 184 (p. 5), 185 (p. 7), 187 (p. 5), 188 (p. 5) i 189 (p. 5), Cervera.

RODRÍGUEZ 1986

J. I. Rodríguez Duque, "La Serra del Calvari (La Granja d'Escarp, Lleida). Noves dades sobre l'Edat del Ferro al Baix Segre", a *6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (1984)*, Puigcerdà, 127-134.

RUIZ ZAPATERO 1978

G. Ruiz Zapatero, "Las penetraciones de Campos de Urnas en el país Valenciano", a *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 5, Castelló, 1978, 225-255.

ROVIRA et al. 1979

J. Rovira, J. I. Rodríguez i J. R. González, "Les Guixeres de Talteüll", a *Informació Arqueològica*, 31, Barcelona, 219.

RUIZ ZAPATERO 1979

G. Ruiz Zapatero, "El Roquizal del Rullo: aproximación a la secuencia cultural y cronológica de los C. U. del Bajo Aragón", a *Trabajos de Prehistoria*, 36, Madrid, 247-287.

RUIZ ZAPATERO 1982

G. Ruiz Zapatero, "El poblado protohistórico de Siriguarach (Alcañiz, Teruel)", a *Teruel*, 67, Teruel, 23-54.

RUIZ ZAPATERO 1984

G. Ruiz Zapatero, "Relaciones entre hábitats y necrópolis durante el Bronze Final y la Edad de Hierro en el Valle del Segre", a *4rt Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (1982)*, Puigcerdà, 195-204.

RUIZ ZAPATERO 1985

G. Ruiz Zapatero, *Los Campos de Urnas del NE de la Península Ibérica*, tesi doctoral (1983), Universidad Complutense de Madrid, 2 vols.

SANMARTÍ 1975

E. Sanmartí, "Las cerámicas finas de importación de los poblados prerromanos del Bajo Aragón (Comarca del Matarranya)", a *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 2, Castelló, 87-132.

SANMARTÍ 1975

E. Sanmartí, "Les cultures protohistòriques de la comarca del Matarranya: un estat de la qüestió", a *Fonaments*, 1, Barcelona 1978, 121-149.

SANMARTÍ, PADRÓ 1976-78

E. Sanmartí i J. Padró, "Ensayo de aproximación al fenómeno de la iberización en las comarcas meridionales de Cataluña", a *Simposi Internacional: Els orígens del món ibèric* (Barcelona-Empúries, 1977), *Ampurias*, 38-40, Barcelona, 157-176.

SERRA VILARÓ 1918

J. Serra Vilaró, "El poblado ibérico de Castellvell (Solsona)", a *Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, Memoria núm. 27, Madrid.

SOLÉ SABARIS 1964

Ll. Solé Sabaris, *Geografia de Catalunya*, Ed. Aedos, Barcelona, 513 i ss.

TAFFANEL 1975

O. i J. Taffanel, "Les habitats et les nécropoles de Mailhac (Aude)", a P. M. DUVAL et V. KRUTA (éd.): *Actes du Ier. Colloque Archéologique de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes (Paris, 1972): L'habitat et la nécropole à l'Age du Fer en Europe Occidentale et Centrale*, lib. Honoré Champion, París, 24-32.

Tous 1980

J. Tous, "Excavacions arqueològiques al Pla de les Tenalles de la Mora", a *Nova Tàrraga*, 1968, any XXXVII, Tàrraga.

Tous 1982

J. Tous, "Pla de les Tenalles de la Mora o del Comalleret, Granyanella", a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Col·lecció Excavacions arqueològiques a Catalunya, 1, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 265.

TRUYOLS, CRUSAFONT 1961

J. Truyols i M. Crusafont, "Consideraciones sobre la edad del yacimiento de los vertebrados de Tàrraga", a *Extracto de Notas y Comunicaciones del IGME*, 61, Madrid.

VIDAL, DEPERET 1906

L. M. Vidal i Ch. Deperet, "Contribución al estudio

del Oligoceno en Cataluña", a *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, vol. 5, 19.

VILASECA 1943

S. Vilaseca, "El poblado y necrópolis prehistóricos de Molá (Tarragona)", a *Acta Arqueológica Hispánica*, I, Madrid.

VILASECA 1947 S. Vilaseca, "El campo de urnas de las Obagues del Montsant y la evolución de la cultura de las urnas al sur de Catalunya", a *Archivo Español de Arqueología*, 66, 28-45.

VILASECA 1956

S. Vilaseca, "El campo de urnas de la Tosseta (Guiamets, provincia de Tarragona)", a *IV Congreso de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas*, Madrid (1954), Saragossa, 841-856.

VILASECA 1973

S. Vilaseca, *Reus y su entorno en la Prehistoria*, vols. I i II, Asociación de Estudios Reusenses, Reus. vol. I (282 p.), vol. II (174 figs. i 144 làms.).

VILASECA et al. 1963

S. Vilaseca, J. M. Solé, R. Mañé, "La necrópolis de Can Canyís (Banyeres, Provincia de Tarragona)", a *Trabajos del Seminario de Historia Primitiva del Hombre*, VIII, Madrid.

VILLALBA 1979

P. Villalba, "Primera campaña arqueológica en el Pla de les Tenalles de la Mora", a *Nova Tàrraga*, 1967, any XXXVI, Tàrraga.

VILLALBA, TOSUS 1982

P. Villalba i J. Tous, "Pla de les Tenalles, Granyanella", a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Col·lecció Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 263-264.